

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3012 Hakas Türkçesi VI
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

Союзтар. Союзтарның морфология саринаң көрімнері

Союзтар — ол чоохтағның членнерін, хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтарын, тексттегі чоохтағларны палғалыстырчатхан полызығлығ сөстер:

1) *Пір күн чоохтасчалар, ікі күн чоохтасчалар, че пір чөпке кил полбинчалар* (ИТ). Мында **че** союз чоохтағның төөй сазуемайларын палғалыстырча.

2) *Пайаа пір чул полган, че ол ырах халган* (НД). **Че** союз хадыл чоохтағларның чардыхтарын палғалыстырча.

3) *Суг полза, чарирчых. Че пу хыри-пазы чох иде хастай парган чазыда суг даа тогаспиныбысты* (НД). **Че** союз ал-алынча чоохтағларны палғалыстырча.

Хакас тілінде союзтар көп ниместер паза удаа тuzаланылбинчалар. Оларның орнына алғым киректелчелер иділістің аймах-пасха формалары, послелогтар, кизегестер, хозымнар. Че литература тілі тиліпчеткені сылтаанда, хоос паза тілбестег литература тохтабин өсчеткеннеңер, амғы хакас синтаксизі алғыдылча, аннаң хада союзтар саны өсче, оларның көрімнері хозылып одырча: **тіп, хайзы, аннаңар, таң** паза ан.п.

Союзтар чоохтағның члені полбинчалар. Олар сөстернің паза хадыл чоохтағларның чардыхтарының аразындағы аймах-пасха синтаксической теелістерні таныхтапчалар.

Союзтарның функциязын удаа теелістіг местоимениелер (**кем, ниме, хақан, хайди, нога, хайда, хайзы, хайдаг, хайдаң, нинче, хайдар**, паза ан.п.), наречиелер (**аннаң, пірде... пірде**), кизегестер (**даа/дее, зе**) толдырчалар.

Союзтарның морфология саринаң көрімнері

Морфология пүдізі хоостыра союзтар **олаңай** паза **хадыл** полчалар.

Олаңай союзтар пір төстіктең пүтчелер: *паза, че, а, тізең, алай, алай ба, пірде, аннаңар, сынап, тіп.*

Хадыл союзтар ікі паза аннаң даа көп төстіктердең пүткен полчалар: *аның үчүн, андағ полбаза, іди полбаза.*

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Союзтарны табыңар. Олар чоохтағда нимее киректелчелер?

1. Мин аның азахтарын паза холларын сыйбапчам. 2. Иир сабылыбысхан, че кўн ам даа өтіг чарыпча. 3. Хараа улуғ наңмыр чаап партыр, аның үчүн чоллар палғастал партырлар.

2. Чоохтағларны пазып алыңар. Союзтарның алтын сиип салыңар. Оларның чоохтағда нимее киректелчеткенін чоохтаңар.

1. Айдо, анымчохтазып, істінде чарылызарға даа көөленмин арах тапсаан, че аны позы позында ла сағын салған. 2. Оолағас аар-пеер хылчаңнаан, че аның хойы хайда-да, аспах озарина, ас парған полған. 3. Амды Якын Айдоның на ыырчызы нимес, че ол Чохырахтың даа хынмас чабал ыырчызы пол парған. 4. Торка, Айдочағох осхас, чалчы кізі полған, че аның чазы ла айдолинаң улуғ.

3. Хығырыңар. Союзтарны табыңар, тузазын чарыдыңар.

1. Аат хустар пістің чонда тикке ле чоохха кірбеен. Олар хачан даа ікөлеңнер аннаңар ынағ ирепчіні «аат ирепчі» тічеңнер. Аны харғасчы хус тидірлер аның үчүн аатты өдірерге улуғ хыйалға саналча.

4. Союзтарны табыңар. Олар олаңай алай ба хадыл полчатханын

ўстўнде пазыңар.

Часхының чалахай кўні турча. Танычах оң-пазы тадылығ чыстар ағылча паза чалбах чазыда хусхачахтарның ўннері истілче. Пірееде парчыхтар хурт-хоос теер чўрчелер, пірееде кўк тигірде турналар субалыс парчалар. Ирте часхыда прай нима позының тоғызын пїлче, че ала саасханнар ла нїндїг кўрглеп аал аразын ибїрчелер. Хустар уйа чазапчалар, хайзы аңнар, тїзең, їннерін асчалар паза харныларын тосхырарға кўн тооза чазы ибїр чўрчелер.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): ўгредїг пособиезї/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетїнің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредїг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетїнің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредїг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетїнің изд-возы, 2009. - 149 с.